

DİN-TEFEKKÜR İLİŞKİSİ

RELIGION-CONTEMPLATION RELATIONSHIP

KEMAL SÖZEN
PROF. DR.
AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAK.

ABSTRACT

The concept of contemplation holds an important place in religious terminology. It is so because the concept of contemplation and other terms with similar meanings are often mentioned in the Qur'an. The significance of contemplation from religious and moral perspective is emphasized often. Attention is also drawn to the negative outcomes that may be caused by lack or absence of contemplation.

This study deals briefly with the concepts of religion and contemplation. In addition, the essence of the relationship between religion and contemplation is analyzed with references to the verses related to contemplation in the Qur'an. This study also provides some information about the means and barriers of contemplation. Finally, this study provides some necessary evaluations for the present time with a focus on the positive outcomes brought about by the Qur'anic contemplation.

Keywords: Religion, Islam, Contemplation, Religion-Contemplation Relationship

ÖZ

Tefekkür kavramı dinî terminolojide önemli bir yer tutar. Çünkü Kur'an'da tefekkür ve onunla yakın anlamlı olan terimler sıkça yer alır. Tefekkür etmenin, dinî ve ahlakî açıdan önemi sürekli bir biçimde vurgulanır. Tefekkür eyleminde bulunmamanın ise olumsuz sonuçlarına dikkat çekilir.

Bu çalışmada din ve tefekkür kavramı üzerinde kısaca durulmaktadır. Bunun yanı sıra Kur'an'da yer alan tefekkür ile ilgili âyetlere yer verilerek, din-tefekkür ilişkisinin mahiyeti incelenmektedir. Tefekkürün vasıtaları ve engelleri hakkında birtakım bilgiler sunulmaktadır. Kur'ânî tefekkürün ortaya çıkardığı müspet sonuçlar üzerinde durularak güncel bakımdan gerekli bazı değerlendirmeler yapılmaktadır.

Anahtar kelimeler: Din, İslâm, Tefekkür, Din-Tefekkür İlişkisi

Giriş

Kur'ân'da yer alan temel kavramlardan biri konumundaki tefekkür kavramı, anlam içeriğinin yanı sıra etki boyutları dikkate alındığında pek çok alanı ilgilendiren bir terim olma niteliğine sahiptir. Zira söz konusu kavram, dinî terminolojide önemli bir yer tutarken aynı zamanda felsefî, ahlakî ve sosyal alanları da kapsayan bir özelliğe sahiptir. Dolayısıyla bu kavramın Kur'ân'da sıkça kullanılması ve pratiğe aktarılmasının vurgulu bir şekilde dile getirilmesi din ile olan ilişkisini yansıtır. Zira ilahî mesajların muhatabı olan insan, zikredilen hususta duyarlılık örneği sergilemek suretiyle dinî pratiklere bunun nasıl yansıtılacağı konusunda gerçek bir bilgi edinme imkânına kavuşur. Bu bakımdan söz konusu kavramın etimolojik çerçevesinden hareketle içerdiği anlam ve sınırlarının tespiti, dinî tefekkürün anlaşılıp anlamlandırılması bakımından önemi haizdir.

Tefekkür kavramının İslâm düşünce geleneğinde de sıkça konu edinildiği bir gerçektir. İnsan tefekkür yoluyla Tanrı, Tanrı-evren ve Tanrı-insan ilişkisine dair birtakım tasavvurlarda bulunması, onun dünyada var oluş gayesini anlamaya imkân sunar. Bu imkânın bir neticesi olarak insan olmanın gereklerini yerine getirme eylemini gerçekleştirir. Dolayısıyla insan, kendisinden dinî alanda gerçekleştirilmesi beklenen tefekkürün aynı zamanda kendisine bir sorumluluk olarak da yüklendiğinin bilincinde olması gereken bir varlıktır. Böylece insan, kendisini evrendeki diğer varlıklardan ayırt eden önemli bir niteliğe göre hareket etme imkânına kavuşur.

Bu çalışmada öncelikle din ve tefekkür kavramı üzerinde durulacaktır. Ardından da Kur'ân'da tefekkür ile ilgili âyetlere yer verilmek suretiyle bu konuda Kur'ân'ın nasıl bir perspektif çizdiği ortaya konulmaya çalışılacaktır. Bunun yanı sıra din ile tefekkür arasındaki ilişkinin mahiyeti üzerinde durulacaktır. Bu çerçevede tefekkür eyleminin dinî alanda olduğu kadar ferdî ve sosyal ha-

yatta da etki ettiği müspet sonuçlara değinilecektir. Diğer taraftan, tefekkür hadisesinin nasıl algılandığı, bunun dinî algı ve zihniyet açısından ne gibi sonuçlara yol açtığı üzerinde durulacaktır. İslâm dünyasında dinî tefekkürün yanlış algılanmasına bağlı olarak ortaya çıkan ve ileride ortaya çıkması muhtemel olumsuz etkilere yer verilecektir. Dolayısıyla dinî tefekkür çerçevesinde sergilenen menfî tavırların yol açtığı sonuçlara dikkat çekilecektir. Geçmişte olduğu gibi günümüzde de hâlâ güncelliğini koruyan bu hususun telafisi için nasıl bir yöntem belirlenmesi ve ne şekilde hareket edilmesi gerektiği meselesine de değinilecektir.

1. Din Kavramı

Din kelimesi, etimolojik olarak Arapça “deyn” kökünden isim olup, “âdet, durum; ceza, mükâfat; itaat, hesap, İslâm” gibi anlamları içerir. Mezkûr kavram, Kur’ân’da doksan iki yerde geçmektedir. Üç âyette ise değişik türevleri mevcuttur.¹ Buna göre Kur’ân’da yer alan âyetlerde din, “zül, yönetme-yönetilme, itaat, hüküm, tapınma, tevhid, İslâm, şeriat, hudûd, âdet, ceza, hesap ve millet” anlamlarında kullanılmıştır. Örneğin, Fatiha suresinde yer alan din kavramı ceza (karşılık), mükâfat, hüküm ve hesap gibi anlamları içerir.² Nûr suresinin 25. âyetindeki din kelimesi de,³ tam olarak ceza manasını karşılayan bir kavramdır.⁴

Kur’ân’da din kelimesi bir taraftan ulûhiyyeti ifade ederken diğer yandan da ubûdiyyeti kapsayan bir manayı haizdir. Buna göre din, yaratıcı ve kendisine ibadet edilen Tanrı’ya nispetle, “hâkim olma, itaat altına alma, hesaba çekme, ceza-mükâfat verme”; yaratılan ve ibadet eden kula kıyasla da “boyun eğme, aczini anlama, teslim olma, ibadet etme” anlamlarını içeren bir nitelik taşır. Bütün bu verilerden hareketle dini, Tanrı ile insan arasındaki münasebeti düzenleyen kanun, nizam ve yol şeklinde tanımlamak mümkündür.⁵

Gerek ödül gerekse ceza şeklinde karşılık anlamına gelen din, tâbi (uyan)-kudret sahibi metbû (uyulan) ilişkisini ifade eder. Dinin kaynağı ve ilk ortaya çıkışı hakkında Batılı bilim adamları ile Müslüman bilginler arasında bazı temel farklılıklar mevcuttur. İslâmî anlayışın din telakkisi, genel olarak bireyin yaratılış gayesine uygun bir şekilde hayat sürdürebilmesi ve bunu da belli bir disiplin içinde gerçekleştirebilmesi için kendisine rehber-

¹ Tevbe, 9/29; Sâffât, 37-53; Vâkıa, 56/86.

² Fâtiha, 1/4.

³ “O gün Allah, onlara kesinleşmiş cezalarını tastamam verecek ve onlar Allah’ın apaçık gerçek olduğunu bileceklerdir.” Nûr, 24/25.

⁴ Günay Tümer, “Din”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 9 (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 312-314.

⁵ Tümer, “Din”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 9 (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 314.

lik eden kurallar bütünü şeklinde formüle edilebilir. Din, Tanrı'nın kutsal buyruk ve egemenliği ile insanın uyum ve bağlılığına dayalı ilişkileri düzenleyen bir kurumdur. Tanrı katında din ve dindarlığın değer taşıması, iradî bir teslimiyet prensibine bağlıdır. Dolayısıyla din, akıl sahiplerini kendi istek ve iradeleriyle iyiliğe ve mutluluğa yönlendiren bir kurum olup, insanın kendi seçimine dayalı eylemlerini düzenleyen ilahî bir kanun niteliği taşır.⁶

Dinin birçok bilgin tarafından ıstılâhî yönden de tanımının yapıldığını görüyoruz. Örneğin, Seyyid Şerif Cürcanî (ö. 1413), *et-Ta'rifât* adlı eserinde dini şöyle tanımlamaktadır:

“Din, akıl sahiplerini peygamberin bildirdiği gerçekleri kabul etmeye çağıran ilahî bir kanundur.”⁷

Yirminci yüzyılın önemli mütefekkirlerinden biri olan Elmalılı M. Hamdi Yazır (ö. 1942)'a göre, "Din, zevilukulü hüsnü ihtiyarlarıyla bizzat hayırlara sevkeden bir vaz'ı ilâhîdir."⁸ Onun din ile ilgili başka bir tanımlamasına göre: “Din, irade ile yapılan hayırlar için vazife ve mükellefiyetler yükleyen ilâhî kanunlardan ibarettir.”⁹ Görüldüğü üzere Elmalılı, dini ahlakî açıdan tanımlamak suretiyle onun, irade ile yapılan erdemli davranışlar için görev ve sorumluluklar yükleyen ilahî kanunlardan ibaret olduğunu belirtmektedir.¹⁰

Biraz önce verilen din hakkındaki tanımlar, hak din için yapılmış tanımlardır. Bu tanımlardaki ortak nokta ise dinin ilahî kaynaklı olduğunun vurgulanmasıdır. Dolayısıyla gerçek din, beşer kaynaklı olamaz. Diğer taraftan bu tariflerde dinin akıl ve irade ile ilişkisine de işaret edilmiştir. Bu durum ise dinin bir bilgi ve tercih konusu olduğu anlamını içerir. Öte yandan dinin insanları hayır olana yönelten bir kanun şeklinde tanımlanması, onun aynı zamanda bir aksiyon alanı olduğuna delalet eder.¹¹ İşte bu durum, ele almış olduğumuz din-tefekür ilişkisinin boyutlarını belirlemeye

⁶ Hayreddin Karaman ve diğerleri, *Kur'ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007), I:522-523.

⁷ Cürcanî, *Kitâbü'l-Ta'rifât*, thk. Abdurrahman Umeyra, Âlemü'l-Kütüb (Beirut: 1987), 141.

⁸ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, (İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım, 1979), 1:83.

⁹ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, (Hz. Muhammed Aleyhisselâmın Dini İslâm: 2 bölümü) Eser Neşriyat ve Dağıtım, İstanbul 1979, 4:7; Elmalılı'nın benzer tanımına göre, “Din, hayr-i iradiye müte'allik vazife ve mükellefiyet tahmil eden kanun-i ilahîden ibarettir.” Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Meşrutiyetten Cumhuriyete Makaleler*, haz. A. Cüneyd Köksal-Murat Kaya (İstanbul: Klasik Yayınları, 2011), 222.

¹⁰ Hatice Toksöz, “Elmalılı Hamdi Yazır'da Ahlakın Dini Temeli”, *Diyanet İlmî Dergi* (Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır-Özel Sayı-), 51, sy. 3 (Ankara 2015): 259.

¹¹ Tümer, “Din”, 315.

ışık tutacak niteliktedir. Zira dinin akıl ve irade boyutuna işaret edilmesi, onun tefekkürle olan ilişkisini de gündeme getirecektir. Diğer taraftan dinin aksiyon alanı, ahlakî sahayı ilgilendiren bir özelliğe sahiptir. O hâlde, tefekkürün dinî-ahlakî alanı ilgilendiren bir boyutu söz konusudur.

İçinde yaşadığımız dünyada İslâm'ın dışında birtakım inanç sistemleri mevcuttur. Bu durum Kur'ân'da da zaman zaman zikredilen bir husustur. Fakat bizzat Kur'ân, Tanrı katında gerçek dinin İslâm olduğunu vurgulamaktadır. Bu hususu, “*Allah katında din, şüphesiz İslâmiyet'tir.*”¹² meâlindeki âyet açıkça vurgulamaktadır. Dolayısıyla bu husustan hareketle çalışmamızda, İslâm dininin tefekküre verdiği önemi ve bunun yansımalarından hareketle din ile tefekkür arasındaki münasebet ele alınacaktır.

2. Tefekkür Kavramı

Tefekkür kavramı Arapça f-k-r kökünden tefe'ul vezninde türetilmiş masdar bir kelime olup, Türkçe'de “düşünme, düşünüş” anlamlarını içerir. Arapça'da tefekkür kavramının yanı sıra nazar, tedebbür, i'tibâr ve taakkul (akl) kavramları da aynı manayı kapsar. Asıl anlamı itibarıyla “gözle bakmak” anlamına gelen nazar, “kalp gözüyle bakmak, düşünmek” manasında kullanılmasının yanı sıra, “bir şey hakkında tefekküre dalmak, nazarî araştırmalarda bulunmak” gibi anlamları kapsayan bir kavramdır. Fikr kökünden türeyen tefekkür de aynı anlamı içeren bir özellik taşır. Nazar ve tefekkür, “bir işin akıbeti konusunda düşünmek” manasına gelir. Tedebbür ise, “bir işin sonucunu başından hesap etmek” anlamında olup, aynı kökten gelen tedbîr de, tedebbürün sonucu itibarıyla “gereken önlemi almak” anlamını ifade eder. İ'tibâr kavramı da tedebbürle yaklaşık olarak benzer anlam içeriğine sahiptir. Şayet düşünme tedebbürde olduğu gibi, geleceğe değil de geçmişe yönelik olduğu takdirde tezekkür olarak adlandırılır. Tezekkür ise, “hatırlama, anma” anlamında kullanılan bir kavramdır. Zikir ve tezekkür, sözlük anlamı bakımından aynı anlamdadır ki, “hem lisan ile anma hem de kalp ile hatırlama, akıldan geçirme” demektir. Akletmek manasına gelen akl masdarı, “teorik ve pratik meseleler üzerinde düşünmek” anlamında kullanılan bir ifadedir.¹³

Tefekkür kavramı hakkında birçok İslâm bilgininin tanım yaptığını görüyoruz. Ancak çalışmamızın boyutunu dikkate olarak bunlardan sadece Seyyid Şerif Cürcanî'nin tanımıyla iktifa edeceğiz. Ona göre, “Tefekkür, kalbin, varlığın talep edilen manalarını idrak edebilmek için tasarrufudur; kalbin kendisiyle hayrı ve şerri, fayda ve zararı gördüğü kandilidir. Kendisinde tefekkür bulunmayan kalp, yolunu kaybetmiş, şaşırılmış bir şekilde

¹² Âl-i İmrân, 3/19.

¹³ İlhan Kutluer, “Düşünme”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 10 (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 53.

karanlıklar içinde kalır.”¹⁴ Dolayısıyla tefekkür, aradığını elde etmek için eşyanın anlamları ve kavramları arasında kalbin faaliyette bulunmasıdır; iyilik ve kötülüğü ayırt edebilmek için kalpteki ışıktır. Metaforik bir ifadeyle, hikmet kuşunu avlayıp yakalamaya yarayan bir ağıdır.¹⁵

Tefekkür bir fikir üretme işlemidir ki, bilinenler sayesinde bilinmeyenlere ulaşmayı sağlar. Fakat tutarsız (insicamsız) düşünce tefekkür olarak nitelenemez. Tefekkür, aklın işlemeden ibarettir ki, bunu bir metaforla ifade edersek, şayet akıllı bir makineye benzetilirse tefekkür de söz konusu makinenin çalışması gibidir. Hemen belirtelim ki, tefekkür yalnızca felsefe yönünden değil, inançlar itibarıyla da büyük bir önem arz etmektedir. Zira Kur’ân ve hadislerde tefekkür konusunda pek çok örnek mevcuttur. Tefekkür terimiyle ve bununla eş anlamlı kabul edilebilecek nitelikteki akletmek, anlamak, ibret almak (i’tibâr), bakmak (nazar) gibi deyimleri kapsayan diğer âyetler de dikkate alındığında bunların sayıca beş yüz civarında olduğu görülür. Dolayısıyla yaklaşık olarak her on âyetten biri tefekkür ve onunla ilgili ilahî mesajlardan ibarettir.¹⁶

İrfanî gelenekte biri iman ve tasdikten doğup istidlal sahiplerine, diğeri de ashab-ı şühûda özgü iki çeşit tefekkürden söz edilir. Zikredilen her iki hâlde de sûfi, Tanrı’nın zâtını değil, O’nun nimet ve kudretini düşünür.¹⁷ Daha sonra yer verileceği üzere, bu yaklaşım Hz. Peygamber’in, Tanrı’nın zâtını değil, onun nimet ve eserlerini düşünmeyi tavsiyesi ile örtüşmektedir.

Görüldüğü üzere, eşyanın mahiyeti ve hakikati hakkında bilgi edinebilmenin yolu tefekkür etkinliğinde bulunmaktan geçmektedir. İyi ile kötüyü, doğru ile yanlış birbirinden ayırabilmek ancak tefekkürle mümkün olmaktadır. Dolayısıyla tefekkür, insanın erdemli davranışlar sergilemek suretiyle yetkin bir konuma gelmesinde son derece önemli olan zihni bir faaliyetlerdir. Bunun en açık göstergesi de insanlara hidayet rehberi olan Kur’ân’ın sıklıkla tefekküre atıfta bulunmasıdır. Şimdi Kur’ân’ın tefekkür ile ilgili nasıl bir yaklaşım sergilediğine kısaca değinelim.

3. Kur’ân’da Tefekkür

Kur’ân’da insanı düşünmeye sevk ve teşvik eden pek çok âyet mevcuttur. Dolayısıyla akıllı bir varlık olan insanı hedef alan Kur’ân, tefekküre

¹⁴ Cürcanî, *Kitâbü’l-Ta’rifât*, 92; Seyyid Şerif Cürcanî, *Ta’rifât, Tasavvuf Istılahları*, trc. A. Mecdi Tolun, Yayına haz. Abdulrahman Acer (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2014), 107.

¹⁵ Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Marifet Yayınları, 1991), 476.

¹⁶ Nihat Keklik, *Türk-İslâm Felsefesi Açısından Felsefenin İlkeleri* (İstanbul: İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1987), 193-194.

¹⁷ Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü* (Ankara: Otto Yayınları, 2014), 483.

büyük önem verir. Çünkü Kur'ân, insanın birtakım yetilerini kullanarak düşünmesini ister. Bu husus, "...De ki: Görmeyenle gören bir olur mu? Siz hiç düşünmez misiniz?"¹⁸ anlamındaki âyette açıkça görülmektedir. Diğer taraftan Kur'ân, insana bahşedilen birtakım yetileri gerektiği gibi kullanmayan insanları kınamaktadır. Sözü edilen husus Kur'ân'da, "*Andolsun biz, cinler ve insanlardan, kalpleri olup da bunlarla anlamayan, gözleri olup da bunlarla görmeyen, kulakları olup da bunlarla işitmeyen birçoklarını cehennem için var ettik. İşte bunlar hayvanlar gibi, hatta daha da aşağıdadırlar. İşte bunlar gafillerin ta kendileridir.*"¹⁹ meâlindeki âyette belirtilmektedir.

Kur'ân'da tefekkürü konu alan âyetleri başlıca iki gruba ayırmak mümkündür. Bunlardan birincisi, Kur'ân üzerinde tefekkürdür. Çünkü Kur'ân, Tanrı tarafından insanlara onun mana ve hükümlerini anlamaları için gönderilmiş bir kitaptır. İkinci grup ise, varlıklar üzerine tefekkürü konu alan âyetlerden müteşekkildir. Birinci gruba örnek teşkil etmesi bakımından bazı âyetleri meâlen zikredelim:

"(O peygamberleri) apaçık belgeler ve kitaplarla gönderdik. İnsanlara, kendilerine indirilene açıklaman ve onların da (üzerinde) düşünmeleri için sana bu Kur'ân'ı indirdik."²⁰

"Onlar bu sözü (Kur'ân'ı) hiç düşünmediler mi? Yoksa kendilerine, önceki atalarına gelmeyen bir şey mi geldi?"²¹

"Onlar Kur'ân'ı düşünmüyorlar mı? Yoksa kalplerin üzerinde kilitleri mi var?"²²

"Andolsun biz, Kur'ân'ı düşünüp öğüt almak için kolaylaştırdık. Var mı düşünüp öğüt alan?"²³

Görüldüğü üzere Kur'ân üzerinde düşünmek, onu doğru bir şekilde anlamak ve anlamlandırmak kişiye yüklenmiş bir sorumluluktur. Dolayısıyla Kur'ân'ın buyruk ve yasakları çerçevesinde hareket ederek hedeflediği yoldan gitmek, bu suretle de mutlu olmak insan için tabii bir haktır. Bu hususu gerçekleştirmek için de Kur'ân'da kullanılan dilin yanı sıra aklen, düşünce seviyesi ve kültür bakımından da onun seviyesine ulaşmaya çaba göstermek gerekir.²⁴

İkinci grubu oluşturan, yani varlıklar üzerine tefekkürü konu alan âyetlere gelince, bunlar insanın bizzat kendisi ve kendisini çevreleyen varlıkla-

¹⁸ En'âm, 6/50.

¹⁹ A'râf, 7/179.

²⁰ Nahl, 16/44.

²¹ Mü'minûn, 23/68.

²² Muhammed, 47/24.

²³ Kamer, 54/17; 32.

²⁴ Mustafa Çetin, "Kur'ân'da Tefekkür Kavramı", *DEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 8 (İzmir:1994), 45-46.

rı tefekkür etmeyi esas alan bir nitelik taşırlar. Şimdi bunlardan birkaçına yer vermek istiyoruz.

*“Onlar, kendi nefisleri (nin yaratılış incelikleri) hakkında hiç düşünmediler mi? Hem Allah, gökler ile yeri ve ikisi arasındakileri ancak hak ve hikmete uygun olarak ve belirli bir süre için yaratmıştır. Şüphesiz insanların birçoğu Rablerine kavuşacaklarını inkâr ediyorlar.”*²⁵

*“O, yeri yayıp döşeyen, orada dağlar, nehirler meydana getiren, orada her türlü meyveden (erkekli-dişili) iki eş yaratandır. O, geceyi gündüze bü-rüyor. Şüphesiz bunlarda, düşünen bir kavim için (Allah’ın varlığını gösteren) deliller vardır.”*²⁶

*“Göklerdeki ve yerdeki her şeyi kendi katundan (bir nimet olarak) sizin hizmetinize verendir. Elbette bunda düşünen bir toplum için deliller vardır.”*²⁷

Her akıl sahibi insan, aklını gerektiği gibi kullanmak suretiyle Tanrı’nın yarattığı eserleri gözlemlene sonucunda onları yaratan sınırsız bir güce sahip Yaratıcı’nın varlık ve birliğini kavrama imkânına sahip olabilir. Me-sele sadece bununla da sınırlandırılmamalıdır. Çünkü asıl olan, Kur’ân’ın hedef gösterdiği incelik ve dinamikliği kavramaktır. O hâlde Kur’ân’ın doğru bir şekilde anlaşılıp değerlendirilmesi ve bu çerçevede uygulama alanına aktarılması esastır. Zikredilen hususta alınması gereken en güzel örnek ise Hz. Peygamber’dir. Çünkü O, akıl, tefekkür ve muhakemeye büyük önem vermiş; Kur’ân’ın manasını insanların yetenek ve kapasitelerine göre açıklayıp yorumlamıştır. Dolayısıyla körü körüne ezberciliğe müsaade etmemiştir. Bu çerçevede Hz. Peygamber’in akıl yetisini kullanma, düşünme, çalışma ve ilim elde etme ile ilgili pek çok beyan, emir ve tavsiyeleri mevcuttur.²⁸ Nitekim Hz. Peygamber, *“Bir saatlik tefekkür, içinde tefekkür bulunmayan bir yıllık (yahut da altmış yıllık) nafile ibadetten hayırlıdır.”*²⁹ buyurmaktadır. Diğer bir rivayet ise, *“Allah’ın nimetleri ve eserleri üzerinde düşününüz. Fakat onun zâtı hakkında fikir yürütmeyiniz.”*³⁰ şeklindedir. Hz. Peygamber’e atfedilen bu rivayetten anlaşıldığına göre Hz.

²⁵ Rûm, 30/8.

²⁶ Ra’d, 13/3.

²⁷ Câsiye, 45/13.

²⁸ Mustafa Çetin, “Kur’ân’da Tefekkür Kavramı”, *DEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* sy. 8 (İzmir: 1994): 47-50.

²⁹ Aclûnî, *Keşfu’l-Hafâ ve muzîlu’l-ilbâs amme’s-tehera mine’l-ehâdisi alâ elsîneti’n-nas*, Beyrut: 1351, I: 310,

³⁰ Aclûnî, *Keşfu’l-Hafâ*, I:310. Bu rivayete temkinli yaklaşılması gerektiği hususunda Bkz. Ahmet Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 91-92, 260.

Peygamber, Tanrı'nın zâtı dışında her konuda düşünme etkinliğinde bulunmaya müsaade etmiştir.³¹

Hız. Peygamber, Kur'ân'da daima bilme, akletme, yani akıl yürütme, düşünüp ibret alma, gezip görerek inceleme, sorup öğrenme, tefekkür etme, yani Tanrı, kâinat ve kendi varlık sebebi hakkında düşünme gibi asli görev ve sorumlulukları açıkça belirtilen insanı merkeze alarak ona yol göstermeyi hedeflemiştir. Öyleyse insanın Kur'ân'ın belirlediği görev ve sorumluluklar karşısında kayıtsız kalması, yani ilahî seslenişleri dikkate almaması düşünülemez.

3. Din-Tefekkür İlişkisi

Din ile tefekkür arasında mutlak bir ilişki mevcuttur. Zira İslâm'ın kutsal kitabı olan Kur'ân, insanların dinî hükümleri doğru anlayabilmeleri için düşünme etkinliğinde bulunmalarını ve akıllarını doğru bir şekilde kullanmalarını öğütler. Çünkü Kur'ân, "Bu Kur'ân, âyetlerini düşünsünler ve akıl sahipleri öğüt alsınlar diye sana indirdiğimiz mübarek bir kitaptır."³² meâlindeki âyetle hem bizzat kendini tanımlamakta hem de âyetlerin indiriliş gayesinin düşünme ve öğüt alma esasına dayalı olduğunu beyan etmektedir. Başka bir âyette ise, "*Bilin ki Allah, yeryüzünü ölümünden sonra diriltmektedir. Düşünesiniz diye gerçekten, size âyetleri açıkladık.*"³³ diye buyrulmaktadır. Meâlen zikredilen bu âyette, kurumuş yeryüzünün yağmur sebebiyle hayat bulması vurgulanarak, bu ve benzeri delillerin açık bir şekilde ifade edilmesi, insanların düşünüp, âyetlerin mana ve işaretlerini anlamak suretiyle ibret almaları içindir.³⁴ "*Allah'ın izni olmadıkça, hiçbir kimse iman edemez. Allah, azabı akıllarını (güzelce) kullanmayanlara verir.*"³⁵; "*Yine şöyle derler: Eğer kulak vermiş veya aklımızı kullanmış olsaydık, şu alevli ateştekilerden olmazdık.*"³⁶ meâlindeki âyetlerde ise, akli öngörülen şekilde kullanmanın yol açtığı olumsuz sonuçlar açık bir şekilde ortaya konulmaktadır. Dolayısıyla zikredilen âyetler, Kur'ân'ın çizdiği sınırlar çerçevesinde akli kullanmanın önemini vurgulamaktadır.

Kur'ân, körü körüne inanan bir topluluğu asla tasvip etmemektedir. Aksine, akli yetilerini gerektiği gibi kullanan, varlığın hakikatini idrak edebilmek için tefekkür eden ve birtakım işleyiş ve olaylardan ibret alan bir toplumun oluşmasını hedeflemektedir. O, kozmik düzene dikkat çekmek sure-

³¹ Hüsameddin Erdem, *İlkçağ Felsefesi Tarihi* (Konya: Hü-Er Yayınları, 2000), 29.

³² Sâd, 38/29.

³³ Hadîd, 57/17.

³⁴ Mehmed Vehbi, *Hulâsatü'l-Beyân fi Tefsîri'l-Kur'ân*, c. 14 (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1979), 5778.

³⁵ Yûnus, 10/100.

³⁶ Mülk, 67/10.

tiyle Tanrı'nın varlık ve kudretinin belgelerinin kavranmasını talep etmektedir. Bu bakımdan Kur'an, göklerde ve yerde cereyan eden hadiseleri gözlemleyerek onlar üzerinde düşünmenin gerekliliğine dair emredici bir tavır sergilemektedir. İlahî mesajları dikkate almak suretiyle hareket eden insanları hidayete eren kimseler olarak nitelemekte, bu konuma gelebilmek için de sahip oldukları akıl yetisini iyi kullanmaları gerektiğini vurgulamaktadır.³⁷

İslâm dünyasında yetişen bazı düşünürler, dinin tefekkür boyutunu göz ardı etmemek için din ile felsefe arasında bir ilişkinin olup olmadığı meselesini araştırma alanları kapsamına dâhil etmişlerdir. Burada din ile felsefeyi uzlaştırma çabalarının temel hedefinin, Kur'an'ın felsefî yorumuna zemin hazırlamaktan ibaret olduğu anlaşılmaktadır. Meseleyi daha özele indirgediğimizde, din ile tefekkür arasında kurulan ilişkiden hareketle problemin temellendirildiği görülmektedir. Zira Kindî (ö. 866 ?), dinin ilahî, felsefenin ise beşerî kaynaklı olduğunu belirtmekle beraber, bunları uzlaştırma çabası göstermiş; dolayısıyla Kur'an'ın felsefî yorumu için kendisinden sonraki düşünürlere bir bakıma kapı aralamıştır.³⁸ Gerek Farabî (ö. 950) gerekse İbn Sina (ö. 1037)'ya göre de din ile felsefe arasında konu ve amaçları yönünden bir paralellik mevcuttur. Aralarındaki fark ise hedeflenen amacı gerçekleştirmek için takip edilen metot yönüyledir. Dolayısıyla her iki düşünür açısından hakiki din ile gerçek felsefe, nihai olarak idealize edilen toplumu oluşturmak ve bireylerine ise mutlak anlamda mutluluğu kazandırmak bakımından birbiriyle çatışmayan iki alandır.³⁹

İbn Rüşd (ö. 1191) de din ile felsefe arasında sıkı bir ilişki olduğunu, bu iki alanın birbirine aykırı olmadıklarını söyler. Zira ona göre din ile felsefe birbiriyle âdeta iki dost, iki kardeş gibidir. Keza felsefe dinin arkadaşı ve sütkardeşidir. Dolayısıyla ikisi tabiatları itibarıyla kardeş, cevher ve özleri bakımından da dostturlar.⁴⁰ İlahî dinlerin her biri vahye dayanır, akıl ise din ile iç içe bulunur.⁴¹ Esasen İbn Rüşd, felsefenin var olması bakımından

³⁷ Zümer, 39/18.

³⁸ Ahmet Fuad el-Ehvanî, "Kindî", trc. Osman Bilen, *İslâm Düşüncesi Tarihi*, ed. M. M. Şerif, c. II (İstanbul: İnsan Yayınları, 1990), 39 vd.

³⁹ Geniş bilgi için Bkz. Kemal Sözen, "Din-Felsefe İlişkisi Bağlamında Dinin Günümüz Türkiye'sinde Yorumlanması Sorunu", *SDÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 26, sy.1 (2011): 20.

⁴⁰ İbn Rüşd, *Faslu'l-makâl*, nşr. A. Nasrî Nâdir (Beyrut: Daru'l-Mesrik, 1986), 58; Türkçe trc. *Faslu'l-Makâl Felsefe-Din İlişkisi*, trc. Bekir Karlığa (İstanbul: İşaret Yayınları, 1992), 115.

⁴¹ İbn Rüşd, *Tehâfütü't-tehâfüt*, nşr. Süleyman Dünya (Kahire: Daru'l-Maarif, 1968), II: 869; Türkçe trc. *Tatarsızlığın Tatarsızlığı*, trc. Kemal Işık, Mehmet Dağ (Samsun: OMÜ Yayınları, 1986), 330.

varlığı araştırdığını, Tanrı'ya delaleti yönünden de onu değerlendirdiğini ifade eder. Varlık hakkındaki bilginin mükemmelleşme derecesine göre Tanrı'ya dair bilginin de o oranda artacağını belirtir. Dinin de var olanları akıl ile değerlendirmeyi ve bu yöntemle de onların bilgisini araştırmayı tasvip ettiğini söyler. Bazı âyetlerden hareketle⁴² zikredilen hususun bizzat Kur'ân tarafından teşvik edildiğini vurgular. Bu konuda daha pek çok âyetin bulunduğunu, dolayısıyla dinin varlığı akletmeyi ve onları değerlendirmeyi vacip kıldığını, değerlendirmenin ise “bilinenden bilinmeyi çıkar-mak” prensibine dayalı olduğunu zikreder.⁴³

Kur'ân'a göre aklî tefekkür, insanın varlık sebebi ve aynı zamanda onun en aslî görevidir. Fakat zihnî bir etkinliğin aklî tefekkür olarak değerlendirilebilmesi duyu, duygu, inanç ve davranış bütünlüğünü gerektirir. Bunun yanı sıra, birey-toplum ve dünya-ahiret dengesini hedef olarak belirlemesi şarttır. Öte yandan aklî tefekkürün zan, tahmin ve taklitten uzak olması, diğer bir anlatımla güvenilir delillerle beslenmesi zarureti söz konusudur. Dolayısıyla tefekkür, Kur'ân'ın “akletmezlik” olarak nitelendirdiği boş zihnî çabalardan uzak bir nitelikte olmalıdır.⁴⁴

Kur'ân'ın emrettiği aklî tefekkür, pratik yansımaları bakımından önemlidir. Zira insan, evrende gerçekleşen olayları sebep ve sonuçları itibarıyla analiz edip sentezlemek suretiyle birtakım yargılara ulaşabilir. Bu yargılardan en önemlisi, her şeyi var eden, belli bir sistem içinde düzenleyen bir Yaratıcı'nın var olması gerektiği önermesidir. Kişi; yaratan, her şeye gücü yeten, dilediğini yapan yüce bir varlığa iman etmek suretiyle taklide dayalı bir inanç aşamasından gerçek bir iman noktasına ulaşabilir. Tanrı'nın hikmete binaen her şeyi yerli yerinde ve belli bir ölçüye dayalı yarattığını kavrar. Kendisinin sınırlı da olsa akıl ve irade yetisiyle donatıldığını, bu temel özellikleri sebebiyle evrendeki diğer canlılardan üstün bir konumda olduğunu idrak eder. Dolayısıyla göklerin ve yerin hak ve hikmete uygun olarak yaratıldığını, kendisinin de güzel bir şekilde formatlandığını⁴⁵ düşünür. Kendisini yaratan, şekillendirip ölçülü yapan, dilediği biçimde var eden Rabbine⁴⁶ karşı sorumluluk bilinciyle hareket eder. Bu bakımdan, “*Ben cinleri ve insanları, ancak bana kulluk etsinler diye yarattım.*”⁴⁷ şeklindeki mesajı dikkate alıp, gereğini yerine getirir.

⁴² Haşr, 59/2; A'râf, 7/185; En'âm, 6/75; Ğâşiye, 88/17-18; Âl-i İmrân, 3/191.

⁴³ İbn Rüşd, *Faslu'l-makâl*, 26-27; trc. Bekir Karlığa, *Felsefe-Din İlişkisi*, 64-65.

⁴⁴ Hüseyin Sarioğlu, “Kur'ân'da Aklî Tefekkürün Boyutları”, *Kur'ân ve Tefsir Araştırmaları II*, ed. Bedreddin Çetiner, Yayına haz. İsmail Kurt ve S. Ali Tüz, İslâmî İlimler Araştırma Vakfı, Tartışmalı İlmî Toplantılar Dizisi 34 (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2001), 154.

⁴⁵ Teğâbün, 64/3.

⁴⁶ İnfîtâr, 82/6-8.

⁴⁷ Zâriyât, 51/56.

Tefekkür ve tezekkür sonucunda birey pek çok kazanımlar elde eder. Bunlardan en önemlisi arınma ve temizlenmedir. Zira arınma, kişide fizyolojik, biyolojik ve psikolojik açıdan değişim ve dönüşüme neden olur. Başka bir anlatımla, insan hem bedenî hem zihnî hem de ruhî yönden birtakım değişim ve dönüşümler yaşar. Diğer taraftan, tasfiye diye adlandırılan saflaştırma ve temizleme gerçekleşir ki, bu durum arındırma ve saf hâle getirme işlemidir. Dolayısıyla marifet ve irfan prensipleri çerçevesinde kalbin temizlenmesi ve dünyevî her türlü hastalıklardan arınması gerçekleşir.⁴⁸

Tefekkür etmenin yansımalarından diğer birisi de kalbin iyiyi ve kötüyü birbirinden kesin bir bilgiye dayalı olarak temyiz etmesini sağlamasıdır. Şayet tefekkürün zenginliği elde edilemez ise kalbin ışığı tükenir, dolayısıyla enerjisi biter. Bu durumda ise sağlam ipi (urvetü'l-vuskâ) yakalaması zorlaşır; hakikat ve doğru yoldan (sırât-ı müstakîm) sapar. Neticede karanlıklar içinde boğulup gider.⁴⁹ Görüldüğü üzere din ile tefekkür arasında mutlak bir ilişki mevcuttur. İnsanın hakikati elde edebilmesi ve Kur'ân'ın belirlediği yoldan sapmaması tefekkür ile mümkündür.

Kur'ân'ın ifadesiyle, yeryüzünde “halife” sıfatıyla var edilmiş,⁵⁰ şan ve şeref sahibi ve yaratıkların birçoğundan üstün kılınmış bir varlık olan insandan⁵¹ beklenen tutum ve davranış, yaratılış gayesine uygun hareket etmesidir. Düşünce tarihimizde “insan-ı kâmil” kavramıyla formüle edilen mükemmel insan niteliğine sahip olmak, akli tefekkürün ürünüdür. Çünkü bu konuma gelebilmek, akıl ve düşünce birlikteliği çerçevesinde iyi niyete bağlı, iradeli davranışların sergilenmesiyle doğru orantılıdır. Başka bir anlatımla, kişinin bilinçli ve özgür iradesi doğrultusunda sorumluluk duygusuyla hüküm vermesi ve ona göre eylemlerde bulunması, ahlakî bakımdan şarttır. Bütün bu hususları dikkate alan insan, Allah'a ideal bir şekilde yakınlaşma çabası içinde olur. Dolayısıyla yetkin insan, ahlakî bakımdan erdemli davranışlar sergiler. Gerçek tefekkür etkinliğinde bulunan kişi nefisini eğitir ve her türlü kötülükten arındırır. Kur'ân'ın, bireyin dünya ve ahiret mutluluğunu elde edebilmesi için ortaya koyduğu ahlakî ilkeleri uygulama alanına aktarır. Dolayısıyla anne ve babaya saygı, iyiliği emretme, kötülükten sakındırma, hak, adalet, doğruluk, cömertlik, alçak gönüllülük, merhamet, sevgi ve hoşgörü gibi ahlakî erdemleri dikkate alıp, bunlara riayet eder. Erdemsiz olarak nitelenen davranışlardan şiddetle kaçınır. Böylece Kur'ân'ın idealize ettiği bir insan portresi sergiler.

İnsana özgü olan tefekkür, Kur'ânî boyut kazanmak suretiyle daha mükemmel bir konuma ulaşabilir. Tıpkı ruhun üflenmesiyle bedeninin canlan-

⁴⁸ Bayram Ali Çetinkaya, “Tefekkür Tezekkür ve Arınma”, *Bilgiden Hikmete, Diyanet Aylık Dergi* (Mayıs 2006): 38.

⁴⁹ Çetinkaya, “Tefekkür Tezekkür ve Arınma”, 38.

⁵⁰ Bakara, 2/30; En'âm, 7/165.

⁵¹ İsrâ, 17/70.

ması gibi, insandaki tefekkür yeteneği de Kur'ân tefekküründen beslendiği takdirde dinamik bir yapıya kavuşur. Diğer taraftan Kur'ânî tefekkür sayesinde insan, evreni yaratan Allah'ı tanıma ve O'na iman etme, neticede kendisinden beklenen şekilde yaratılış gayesine uygun bir şekilde hareket etme imkânına kavuşur. Dolayısıyla taklide dayalı bir nitelik taşıyan iman tahkiki iman seviyesine yükselmesi Kur'ân'a dayalı tefekkür ile gerçekleşir. Mezkûr seviyeye ulaşan insan, kâmil bir mümin olma vasfını kazanır. Evrendeki eşya ve olaylara bakıp tefekkür ederek bunların gerçek nedeninin Tanrı olduğunu kavrar. Bütün bunların yanı sıra, enfüsî ve afakî delillerden hareketle fikrî bakımdan yeni bilimsel keşiflerin zeminini elde etmeyi başarır. Bu bakımdan Kur'ân'ın insanlığa hedef olarak belirlediği hususları gerçekleştirme imkânını elde eder.⁵²

Hikmetsiz nadiren hayra erişilebilirken, bir hikmet ile binlerce hayrın elde edilmesi mümkündür. Hikmet, hem dünyanın hem de ahiretin hayrını içerir. Dolayısıyla hikmetsiz hayır âdeta bir var bir yok gibidir. Hikmeti elde etmenin kaynağı ise tefekkürdür. Böyle bir konuma ulaşmak da temiz akıl ve kalp ile mümkün olabilir. Allah'ın insana bir lütuf olarak verdiği akli şeytanın vesveselerine teslim edenler gerek iç gerekse dış dünyaları itibarıyla tefekkür ve tezekkür edemezler. Bu tür insanlar ya hiç düşünmezler ya da düşünseler bile hayır ve hakkı seçemezler. Böylesi bir durum hikmet yolunda yürümeye engeldir. Bu bakımdan Tanrı'nın ilahî bir lütfu olan hikmet, halis akıl sahiplerine nasip olabilir. Binaenaleyh akıl ve doğru bir seçim hikmetin şartı, tezekkür de kaynağıdır.⁵³ Nitekim Kur'ân'da, "*Allah hikmeti dilediğine verir. Kime hikmet verilmişse, şüphesiz ona çokça hayır verilmiş demektir. Bunu ancak akıl sahipleri anlar.*"⁵⁴ buyrulmaktadır.

Tefekkür etme yetisine sahip olan insan, diğer varlıklar içinde sadece kendisine bahşedilen bu yetiyi Kur'ânî tefekkür ile mayaladığı takdirde gerçek ve ideal hüviyetine kavuşturma imkânını elde eder. Zira Kur'ân'ın kazandırmış olduğu tefekkür, beşerî tefekkür açısından önemli olup, ona bir nevi ruh ve hayat kazandırır. Ne var ki, gerçek manada bir tefekkürün oluşması ve mükemmellik açısından hedeflenen noktaya ulaşmasında bir takım vasıtalar söz konusudur. Bu hususta duyular, akıl ve kalp tefekkür için birer vasıttadır. Duyular aracılığıyla âlemi müşahade eden ruh, kalbi harekete geçirmek suretiyle akıl alanında tefekkür gerçeğinin yansımaları sağlar.⁵⁵

⁵² İbrahim Akgün, "Kur'ân Perspektifinde Tefekkür ve Vasıtaları", *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (Nisan: 2013): 78-79.

⁵³ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili* II (İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım, 1979), 914.

⁵⁴ Bakara, 2/269.

⁵⁵ Akgün, "Kur'ân Perspektifinde Tefekkür ve Vasıtaları", 57.

Kur’ân’ın öğüt verdiği şekilde düşünme etkinliğinde bulunan ve akıllarını iyi yönde kullanan insan, dinî mesajları doğru bir şekilde anlar ve anlamlandırır. Körü körüne inanmak yerine akıl ve muhakeme yoluyla gerçeğe ulaşır. Aksi tutum ise taklide dayalı bir din anlayışının benimsenmesine yol açar. Bu bakımdan taklitçi yaklaşım, tarihî süreç içinde şekillenen ve birtakım kültürel motiflerle bezenen bir İslâm algısına yol açar. Böylesi bir algılamaya biçimi her hâlükârda özden farklılaşmış bir din tasavvuruna sebep olur.⁵⁶

İnsanın tefekkür etkinliğinde bulunabilmesinin başlıca vasıtalarından biri olan duyular, fizikî âlemin gözlemlenip incelenmesini sağlar. Dolayısıyla insan, görme ve işitme vasıtaları olan göz ve kulak ile tefekkür gerçekleştirebilir. Fakat Kur’ân’ın çerçevesini çizdiği tefekkür hedefine ulaşmak, sıhhatli çalışan duyuları gerekli kılar. Öyleyse insan ile kendi dışındaki varlıklar arasında bağlantıyı kuran, yani insan-kâinat ilişkisini sağlayan temel vasıtalar göz ve kulaktır. Zira Kur’ân, çeşitli âyetlerle birer tefekkür vasıtası olan gözlere dikkat çekmektedir. Bu hususa örnek olması açısından, “*De ki: O, sizi yaratan ve size kulaklar, gözler ve kalpler verendir. Ne kadar da az şükrediyorsunuz!*”⁵⁷ meâlindeki âyeti zikredebiliriz. İnsan göz nimeti sayesinde nazar, akıl ve tecrübe vasıtasıyla pek çok ilmin ortaya çıkmasına vesile olacak tekvinî âyetleri görür ve tefekkür eder. Dolayısıyla gözü sadece görmeyi sağlayan maddî bir organ şeklinde değerlendirmek gerekir. Çünkü göz, gören ve gördüğünün şuuruna varıp, delalet ettiği anlamı kavrayarak bunun da ötesindeki hikmeti idrak eden bir organ niteliğindedir. O hâlde göz, Tanrı’nın var ettiği eşyaya bakıp, tefekkürle yoğrulamak amacıyla yaratılmıştır ki, bu bakımdan değer kazanmıştır. Kulak ise insanın hak sözü, yani Kur’ân’ı dinlemesi, bunun da ötesinde anlaması için insana lütuf olarak verilen bir organdır.⁵⁸ Kulak, iç ve dış dünyadan aldığı sesler vasıtasıyla tefekküre alt yapı oluşturur. Kulağın tefekkür işleminde vasıta görevini gerektiği gibi yapması beklenir. Tıpkı hayvanlarda olduğu gibi, aldıkları sestten bir mana çıkaramayan, tefekküre vasıta yapılamayan kulağın herhangi bir değeri yoktur.⁵⁹

Aklî ve kalpî de tefekkür için bir vasıta. Akıl; düşünme, anlama, kavrama yeteneğinin yanı sıra, Tanrı’nın hitabını anlamak için bir vasıta olma niteliği taşır ki, bu yeti sayesinde insan, hayvandan ayrılır. Bu yetiyi kullanan insan, Kur’ân rehberliğinde bazı ilahî gerçekleri anlayıp kavrayabilir. İnsanın, akllı düşünme eylemi açısından etkin hâlde kullanması, tefekkür,

⁵⁶ Sözen, “Din-Felsefe Bağlamında Dinin Günümüz Türkiye’sinde Yorumlanması Sorunu”, 28-29.

⁵⁷ Mülk, 67/23.

⁵⁸ Mü’minûn, 23/78.

⁵⁹ Akgün, “Kur’ân Perspektifinde Tefekkür ve Vasıtaları”, 58-64.

tedebbür ve taakkulu gerçekleştirmesiyle mümkündür. Bu bakımdan Kur'ân, inanç konusunun yanı sıra, diğer bütün alanlarda aklın düşünme fonksiyonunu yerine getirmesini talep etmiştir. Tefekkürün vasıtası olarak kabul edilen kalpten maksat ise insan vücudunda yer alan maddî kalp değil, duyguların ve fikirlerin kaynağı konumundaki manevî kalptir. Dolayısıyla kalp, insanda gerçek ve mutlak bilginin kaynağı konumundadır. Aynı zamanda her türlü sevgi, nefret, düşünme ve akletmenin merkezidir. Kur'ân'da, “*Yeryüzünde gezip dolaşmadılar mı ki, düşünecek kalpleri, işitecek kulakları olsun? (Dolaştılar ama ibret almadılar). Çünkü gerçekte gözler değil, göğüslerindeki kalpler (kalp gözleri) kör olur.*”⁶⁰ meâlindeki âyet, kalbin âdetâ tefekkürün bir vasıtası olduğuna işaret eder. “*Onlar, Kur'ân'ı düşünmüyorlar mı? Yoksa kalplerin üzerinde kilitleri mi var?*”⁶¹ meâlindeki âyetle kalbin tefekkür vasıtası olduğu ifade edilmektedir. Bu eylemi gerçekleştirememesi durumunda ise sanki onun kilitlenmiş gibi bir nitelik taşıyacağı belirtilmektedir.⁶²

Görüldüğü üzere insan, birtakım vasıtalarla tefekkür eylemini gerçekleştirebilmektedir. Bu hususta önemli olan, Kur'ân'ın çizdiği doğrultuda hareket ederek bu vasıtaları yerli yerinde ve gerektiği şekilde kullanmaktır. Bu sayede insan, Kur'ân'ın mesajlarını doğru bir şekilde anlayabilme yetisine sahip olur. Aksi takdirde, tefekkürü engelleyen birtakım perdeler oluşacağı için Kur'ânî tefekkür gerçekleşemez. Dolayısıyla ilahî emir ve yasaklar arzu edilen şekilde anlaşılabilir. Bu bakımdan tefekküre mani olan engellerin ortadan kaldırılması bir zarurettir.

Kur'ân'ın sıkça ve ısrarla vurguladığı tefekkür etme eylemine engel olan hususlara dikkat edip gözden uzak tutulmaması, dinî tefekkürün gerçekleştirilebilmesi açısından son derece önemli bir husustur. Zira Kur'ân, gaffet, ülfet, kibir, taklit ve cehalet gibi unsurların tefekküre mani olacağını belirtir. Tefekkür, insanı manevî gelişim ve ruhî olgunluğa ulaştırmasına karşın, gaffet âdetâ bunların engelidir. Zira gaffet, insanı düşünmekten ve muhakeme etmekten, hakikati görmekten ve doğruyu bulmaktan alıkoyan bir husustur. Bu bakımdan Kur'ân, gafil olmama hususunda ikazda bulunur.⁶³ Uygunluk içinde bir araya gelme, çevreye uyum sağlama anlamına gelen ülfet de tefekkürü engelleyen bir durumdur. Âlemdeki ilahî sanat eserlerini sürekli görme neticesinde bunların harika birer sanat eseri olduklarını düşünemez bir hâle gelmek, ibret nazarıyla bakmayı perdeleyeceği için, bu durum tefekküre engel teşkil eder. Bu bakımdan Kur'ân, ülfet perdesini yırtıp, ibret ve hikmeti hatırlatıcı mahiyette bazı mesajlara dikkat

⁶⁰ Hac, 22/46.

⁶¹ Muhammed, 47/24.

⁶² Akgün, “Kur'ân Perspektifinde Tefekkür ve Vasıtaları”, 66-75.

⁶³ A'râf, 7/205.

çeker.⁶⁴ O hâlde kâinata âdetâ başka bir boyuttan bakabilmek, ülfet perdesinin ortadan kaldırılmasıyla bağlantılıdır. Bu hususu gerçekleştirebilen kişi, başkalarının göremediği şeyleri görme imkânına kavuşur. İşte ilmî keşiflerde bulunan kimselerin en belirgin vasfı, bu konuma ulaşmış olmalarıdır.⁶⁵

Daha önce belirtildiği üzere, kibir, taklit ve cehalet tefekkür etmeyi engeller. Zira kendini başkalarından üstün görme, onlara karşı büyüklük taslama anlamını içeren kibir, tefekkür kapılarını kapatan kötü bir huysudur. Çünkü Kur’ân, yeryüzünde haksız yere büyüklük taslayan kimselerin, âlemdaki varlığa ibret ve tefekkür ile bakmalarının engelleneceğini bildirmektedir.⁶⁶ Diğer taraftan, taklit de tefekkür ve araştırmaya dayalı hak ve hakikate tâbi olmayı engelleyen bir nitelik taşır. Dolayısıyla başkasına ait söz ve davranışları herhangi bir delile dayanmaksızın olduğu gibi benimsemek, Kur’ân tarafından reddedilmiştir. Keza Kur’ân, körü körüne taklit etmeyi yasaklar.⁶⁷ Çünkü sırf taklit, tahkiki imanın gerçekleşmesine engel olan bir durumdur. Tefekkürü engelleyen cehalete gelince, ilmin zıddı olan cehalet, insanın müşahede edilen eşya ve olayların arka planındaki ilahî iradeyi anlamasına manidir. Kur’ân, bilgiden yoksun kimselerin birtakım gerçekleri algılayamayacaklarını, bir bilgi kaynağına dayanmaksızın Tanrı hakkında gereksiz yere tartışıp duracaklarını ifade eder.⁶⁸ Bu bakımdan zahirden hakikate geçebilmek, cehalet perdesini kaldırıp tefekkür işlemini tatbik etmeye bağlıdır. “Zihnî körlük” anlamını içeren cehaletin ortadan kaldırılmasıyla tefekkür kapısının aralanması mümkündür.⁶⁹ Bunun sonucunda da insan, kendisine sunulan dinî mesajları doğru bir şekilde algılama imkânına kavuşur.

Görüldüğü üzere, hakiki tefekkürü engelleyen birtakım hususlar vardır. Bu noktada asıl olan, tefekküre mani olan unsurları ortadan kaldırmaktır. Aksi durumda Kur’ân’ın insanlardan talep ettiği tefekkür etme ve ibret alma eylemi gerçekleşemez. Böyle bir durum, geçmişin bilgi ve düşünce ürünlerini doğru ve gerektiği gibi kullanıp, yeni bilgiler elde etmeyi engeller. Hâlbuki Kur’ânî tefekkür, bireyin yaratılış gayesine uygun hareket etmesini, dolayısıyla erdemli davranışlar sergilemesini ve hayatta karşılaştığı birtakım problemleri çözüme kavuşturmasını sağlar.

Geçmişte olduğu gibi günümüzde de bir kısım insanlar tarafından, Kur’ân’ın ilahî kaynaklı olduğu gerçeğinden hareket ederek, onun hiçbir

⁶⁴ Mesela bkz. Kasas, 28/71, 72.

⁶⁵ İbrahim Akgün, “Tefekkür ve Tefekküre Engel Durumlar”, *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 6 (Ekim 2015): 106-109.

⁶⁶ A’râf, 7/146.

⁶⁷ Bakara, 2/170.

⁶⁸ Lokman, 31/20.

⁶⁹ Akgün, “Tefekkür ve Tefekküre Engel Durumlar”, 112-116.

şekilde yoruma tâbi tutulmamasının, dolayısıyla âyetleri üzerinde tefekkür etmeksizin yazıldığı hâliyle metnin anlamının olduğu gibi kabul edilmesi gerektiği düşüncesi benimsenmektedir. Bu fikrin temsilcileri, Kur'ân ve Sünnet'te yer alan esaslara akıl ve re'ye müracaat etmeksizin ve te'vil yöntemini kullanmaksızın olduğu gibi inanmayı kabul ederler. Selefî yöntemi benimseyen bu kimseler, nasları aynen kabul etmek suretiyle müteşâbih âyetleri ve zor meseleleri çözmek maksadıyla aklın hakemliğine ya da te'vile yanaşmazlar.⁷⁰

Diğer bir grup ise müteşâbih âyetler üzerinde düşünerek onları kavramaya çalışmanın gerekli olduğu fikrini benimserler. Böyle bir yaklaşımda esas gaye, taklitten kurtulmak suretiyle delile dayalı bir imanî ön plana çıkarmaktır. Mezkûr tavrın temeli ise dinin bizzat bunu emrettiği anlayışına dayanır. Bu bakımdan dinî nitelikli meselelerin anlaşılıp anlatılabilmesi, tefekkür etme ve akli yerli yerinde ve gerektiği gibi kullanmaya bağlıdır. Dolayısıyla Ehl-i Sünnet-i Âmmе de denilen Halefiyye'nin çizgisinde hareket eden kimseler, müteşâbihler üzerinde düşünmenin ve anlamaya çalışmak için âyetlerin ışığında yorumlamanın zorunlu olduğunu, bunun ise Kur'ân'ın ruhuyla örtüştüğünü düşünürler. Hemen belirtelim ki, burada akla yüklenen sorumluluk, sadece naklin anlaşılması için bir hakem konumunda olmaktan ibarettir.⁷¹

Günümüz İslâm dünyasında ortaya çıkan meselelerin çözümü için Kur'ân'ı çok iyi anlama ve anlamlandırma zorunluluğu vardır. Çünkü Kur'ân hâlen yaşanan ve gelecekte yaşanması muhtemel birtakım problemlerin çözüme kavuşturulup ortadan kaldırılması hususunda insanlara yol gösteren ilahî bir kitaptır. Bu hususu dikkate alarak Kur'ân'ı anlayarak okumak, âyetlerini tefekkür etmek, dolayısıyla gösterdiği hedefler üzerinde düşünüp araştırma yapmak gerekir. Nitekim millî şairimiz Mehmet Âkif (ö. 1936)'in de dikkat çektiği üzere, Kur'ân'ın indiriliş gayesi çok iyi idrak edilmelidir:

“Ya açar Nazm-ı Celîl'in, bakarız yaprağına;
Yâhud üfler geçeriz bir ölünün toprağına.
İnmemiştir hele Kur'ân, bunu hakkıyla bilin,
Ne mezarlıkta okunmak, ne de fal bakmak için!”⁷²

Bilim ve teknolojik bakımdan ileri seviyede olmak ve hatta muasır medeniyet seviyesini yakalayıp onun da ötesine geçmek Kur'ân'da verili olan mesajların doğru okunmasıyla orantılıdır. Böyle bir aşamaya ulaşmak,

⁷⁰ Ethem Rûhi Fıġlalı, *Günümüz İslâm Mezhepleri* (İzmir: İlahiyat Vakfı Yayınları, 2014), 143.

⁷¹ Fıġlalı, *Günümüz İslâm Mezhepleri*, 148.

⁷² Mehmed Âkif Ersoy, *Safahat*, nşr. M. Ertuġrul Düzdaġ (İstanbul: MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1987), 155.

Mehmet Akif'in de belirttiği şekilde ancak Kur'an'dan ilham alıp o doğrultuda hareket etmekle mümkün olabilir:

“Doğrudan doğruya Kur'an'dan alıp ilhamı
Asrın idrakine söyletmeliyiz İslâm'ı.”⁷³

Bütün bu verilerden hareketle denilebilir ki, İslâm dininin doğru anlaşılıp anlamlandırılması, aklı yetkinlik ve bilgi birikimine bağlı olarak Kur'an'da belirlenen ölçüler çerçevesinde mümkündür. Dolayısıyla Kur'an'ın ilahî kaynaklı olduğu gerçeğinden hareketle dinî tefekkürü gerek olmadığı şeklindeki bir fikrin ortaya atılması, Kur'anî anlayışa aykırıdır. Zira Kur'an, tefekkürü, ilim elde etmeyi ve çalışmayı emretmektedir. Kur'an'ın sıkça üzerinde durduğu, Hz. Peygamber'in de bizzat uygulama alanına aktardığı akletme, tefekkür ve ilme dayalı bir anlayış, yepyeni bir İslâm kültür ve medeniyetinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu bakımdan, geçmişten devraldığımız bu mirası koruyarak daha da ileri boyutlara taşımak, ancak tefekkür etmekle mümkün olabilir.

Sonuç

İslâm, tefekkürü teşvik eden ve ona son derece önem veren ilahî bir dindir. Zira Kur'an'da tefekkür teriminin yanı sıra bunlarla yakın anlamlı kabul edilebilecek olan akletmek, bakmak (nazar), anlamak, ibret almak gibi deyimleri kapsayan pek çok âyet mevcuttur. Dolayısıyla Kur'an, birtakım yetilerini kullanmak suretiyle insanın düşünme etkinliğinde bulunmasını öğütlemiştir. Bu bakımdan Kur'an'ı doğru bir şekilde anlamak ve anlamlandırmak, kişiye yüklenmiş bir sorumluluktur. Hz. Peygamber de akıl, tefekkür ve muhakemeye büyük önem vermiştir. O, körü körüne hareket etmek yerine düşünme, çalışma ve ilim elde etmeyi tavsiye buyurmuştur.

Kur'an, insanların dinî mesajları doğru anlayabilmeleri için düşünme etkinliğinde bulunmalarını ve akıllarını yerli yerinde ve doğru bir şekilde kullanmalarını istemiştir. Çünkü Kur'an, bilgiye dayalı bilinçli bir imanı esas almış, âlemde gerçekleşen olayları gözlemlemek, onlar üzerinde tefekkür etmek ve ibret almak suretiyle Tanrı'nın varlık ve kudretinin belgelerinin idrak edilmesini talep etmiştir. Dolayısıyla din ile tefekkür arasında mutlak bir ilişki mevcuttur. Kindî, Farabî, İbn Sina ve İbn Rüşd gibi bazı düşünürlerin Kur'an'ın aklı yorumuna zemin hazırlamak gayesiyle sergiledikleri din-felsefe ilişkisine dair fikirler de söz konusu ilişkinin daha geniş çerçeveli bir yansımasıdır.

Bireyin kalbini temizlemesi, onu dünyevî her türlü hastalıklardan arındırmak suretiyle hakikat yolunda ilerlemesi tefekkür ve tezekkür eylemine bağlıdır. Kur'anî tefekkür, insanın yetkin bir konuma gelerek ahlakî bakımdan erdemli davranışlarda bulunmasının, dolayısıyla idealize edilen bir

⁷³ Ersoy, *Safahat*, 381.

insan portresi sergilemesinin önemli kaynaklarından biridir. Bu nitelikteki tefekkür, taklide dayalı imandan tahkiki iman seviyesine ulaşmanın da temel şartıdır. Dinî bakımdan taklitçi bir yaklaşım ise, tarihî süreç içinde birtakım kültürel motiflerle şekillenen bir İslâm algısını doğurur ki, bu durum özden uzaklaşmış bir din tasavvuruna yol açar.

Sonuç itibarıyla, Kur’ân’ı anlam bütünlüğü içinde anlayarak okumak, âyetlerin ihtiva ettiği manaları tefekkür etmek, gösterdiği hedefler üzerinde düşünüp araştırma yapmak, İslâm’ın doğru anlaşılıp anlamlandırılması bakımından önemli bir keyfiyettir. Dinî tefekküre gerek olmadığı şeklinde ileri sürülen bir argümanın, Kur’ânî anlayışa aykırılık teşkil etmesi sebebiyle herhangi bir tutarlılık ve geçerliliği söz konusu değildir. Çünkü bu noktada asıl olan, Kur’ân’ın belirlediği esaslar doğrultusunda hareket ederek gerçeği elde etmektir.

Kaynakça

Aclûnî, İsmail b. Muhammed. *Keşfu'l-Hafâ ve muzilu'l-ilbâs amme's-tehera mine'l-ehâdîsi alâ elsîneti'n-nas*. I, Beyrut: 1351 (h.).

Akgün, İbrahim. “Kur’ân Perspektifinde Tefekkür ve Vasıtaları”. *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (Nisan 2013): 55-80.

Akgün, İbrahim. “Tefekkür ve Tefekküre Engel Durumlar”. *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* sy. 6 (Ekim 2015): 103-117.

Cebecioğlu, Ethem. *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*. Ankara: Otto Yayınları, 2014.

Cürcani, Seyyid Şerif. *Ta'rifât, Tasavvuf Istılahları*. Trc. A. Mecdi Tolun. Yayına haz. Abdulrahman Acer. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2014.

Cürcani. *Kitâbü't-Ta'rifât*. Thk. Abdurrahman Umeyra. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1987.

Çetin, Mustafa. “Kur’ân’da Tefekkür Kavramı”. *DEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* sy. 8 (1994): 43-59.

Çetinkaya, Bayram Ali. “Tefekkür Tezekkür ve Arınma”. *Bilgiden Hikmete. Diyanet Aylık Dergi* (Mayıs 2006): 37-39.

Ehvanî, Ahmet Fuad. “Kindî”. Trc. Osman Bilen. *İslâm Düşüncesi Tarihi*. Ed. M. M. Şerif. İstanbul: İnsan Yayınları, 1990.

Erdem, Hüsameddin. *İlkçağ Felsefesi Tarihi*. Konya: Hü-Er Yayınları, 2000.

Ersoy, Mehmed Âkif. *Safahat*. Nşr. M. Ertuğrul Düzdâğ. İstanbul: MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1987.

Fıglalı, Ethem Rûhi. *Günümüz İslâm Mezhepleri*. İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2014.

İbn Rüşd. *Faslu'l-Makâl (Felsefe-Din İlişkisi)*. Trc. Bekir Karlığa. İstanbul: İşaret Yayınları, 1992.

İbn Rüşd. *Faslu'l-makâl*. Nşr. A. Nasrî Nâdir. Beyrut: Daru'l-Mesrık, 1986.

İbn Rüşd. *Tehâfütü't-tehâfüt*. Nşr. Süleyman Dünya. Kahire: Daru'l-Marif, 1968.

İbn Rüşd. *Tutarsızlığın Tutarsızlığı*. Trc. Kemal Işık, Mehmet Dağ. Samsun: OMÜ Yayınları, 1986.

Keklik, Nihat. *Türk-İslâm Felsefesi Açısından Felsefenin İlkeleri*. İstanbul: İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1987.

Karaman, Hayreddin, Mustafa Çağrı, İbrahim Kâfi Dönmez ve Sadrettin Gümüş. *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*. Ankara: DİB Yayınları, 2007.

Kutluer, İlhan. "Düşünme". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Mehmed, Vehbi. *Hulâsatü'l-Beyân fi Tefsîri'l-Kur'an*. İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1979.

Sarioğlu, Hüseyin. "Kur'an'da Aklî Tefekkürün Boyutları", *Kur'an ve Tefsir Araştırmaları II*. Ed. Bedreddin Çetiner. Yayına haz. İsmail Kurt-S. Ali Tüz. İslâmî İlimler Araştırma Vakfı, Tartışmalı İlmî Toplantılar Dizisi 34. İstanbul: Ensar Neşriyat 2001, s. 145-154.

Sözen, Kemal. "Din-Felsefe İlişkisi Bağlamında Dinin Günümüz Türkiye'sinde Yorumlanması Sorunu". *SDÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26 sy.1 (2011): 17-31.

Toksöz, Hatice. "Elmalılı Hamdi Yazır'da Ahlakın Dini Temeli", *Diyanet İlmî Dergi* (Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır-Özel Sayı-) 51/3 (Ankara 2015): 247-272.

Tümer, Günay. "Din", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Uludağ, Süleyman. *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Marifet Yayınları, 1991.

Yazır, Elmalılı M. Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım, 1979.

Yazır, Elmalılı M. Hamdi. *Meşrutiyetten Cumhuriyete Makaleler*. Haz. A. Cüneyd Köksal-Murat Kaya. İstanbul: Klasik Yayınları, 2011.

Yıldırım, Ahmet. *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.